

„Összegyűjtötték őket arra a helyre, amelyet Harmagedónnak hívnak” — A végidők csatája az oszmánok elleni háborúk tükrében

Szuromi Kristóf

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet-és Társadalomtudományi Kar

„Ekkor nagy harc támadt az égben: Mihály és angyalai harcoltak a sárkánnyal. A sárkány és angyalai harcoltak, de nem diadalmaskodtak, sem helyük nem volt többé az égben. Ekkor letaszították a nagy sárkányt, az öskígyót, akit ördögnek és sátánnak hívnak, aki elcsábítja az egész világot. Letaszították a földre és vele együtt angyalait is letaszították.” (Jel 12,7–10)

Bevezetés

15–16. századi látványos és a keresztény világ számára sokkoló győzelmi sorozatukkal az oszmánok – és rajtuk keresztül maga az iszlám – az európai ellenségkép középpontjába kerültek. A kezdeti élénk kíváncsiságot (úgy mint az oszmánok eredetét, származását illetően) fokozatosan háttérbe szorította a katonai erejük, szervezettségük és más vallásuk által gerjesztett félelem, ami meghatározó eleme lett az 1500-as, illetve az 1600-as évek irodalmának, képzőművészetének, valamint egyre nagyobb számban jelen levő sajtótermékeinek. A korszakban az úgy mond „törököt” egyaránt nevezték barbároknak, vadaknak, vérebeknek, a kereszténység ősellenségének, Isten büntetésének, a 16. század közepére pedig mind katolikus, mind protestáns oldalon dominánssá vált az oszmánok elhelyezése az eszkatologikus eseménysorban.¹

Jelen tanulmány röviden szándékozik bemutatni az oszmánok köré felépített 16–17. századi közép-európai világvégevárást, azon belül is annak feltételezett drámai csúcspontjával, a végső (armageddoni) csatával kapcsolatos jóslatokat és párhuzamokat a korabeli írott és vizuális források tükrében. Korábbi kutatások alapján már szinte egyértelműen kijelenthető, hogy a fent említett apokaliptikus kép az oszmán hódítás és annak fenyegetése által leginkább érintett területeken volt domináns a 15–17. század között Magyarországon, Csehországban és a német területeken. A magyarországi hadszíntértől jóval távolabb eső nyugat- és északnyugat-európai vidékeken, mint például Németalföld, Franciaország vagy Anglia, nem volt

¹ Bővebben lásd: GALAVICS 1986; GOFFMAN 2002; ÓZE 2015: 80–117; SZUROMI 2020: 22–43.

jellemző az oszmánok összekötése a végítélettel, „mindössze” a kereszténység ellenségeként állították be őket. A tanulmány éppen ezért első sorban a magyar és német nyelvterületeken fennmaradt forrásokra támaszkodik.

Előzmények

Az oszmánkép eszkatologikus vonalának megerősödése a 16. század elején már folyamatban volt. Ők váltak az újabb apokaliptikus tényezővé, akikben az európai kútfők többek között a bibliai *Dániel könyvének* és a *Jelenések könyvének* jóslatait beteljesítő népet, Góg és Magóg népét fedezték fel. Ezt a hullámot némileg megelőzi Johannes Lichtenberger, 15. század végi német asztrológus (egyben III. Frigyes német-római császár udvari asztrológusa), aki 1488-as *Prognosticatio* című művében felvázolta a török elleni végső csatát. Jövendölése szerint az oszmánok, miután végig dúlták Lengyelországot, Poroszországon, Meissenen, Tübingián és Hesenen át Kölnig nyomulnak majd előre, ahol sor fog kerülni a végső csatára, és ahol vereséget szenvednek. Köln armageddoni helyszíneként való feltüntetése felerősödött a 16. században, amikor a birodalom délkeleti része már közvetlen oszmán támadások színterévé vált, és a legyőzhetetlen török képe, valamint annak Antikrisztusként, Góg és Magóg népeként való ábrázolása általános volt.²

Luther Márton és az Armageddon

Luther Márton az 1520-as évektől kezdve már apokaliptikus jelzőkkel is felruházta a törököt. Míg magukat az oszmánokat fizikai fenyegetésként, valamint a birodalom ellenségeként nevezte meg, addig az Iszlámot egyenesen Isten ellenségének tartotta. Közismerten Luther török képe az évtized végére átment legfőbb változásain: 1528-ban megírta a *Török elleni háborúról* című munkáját,³ amely Bécs oszmán ostromának évében, 1529-ben jelent meg. Ezt követte ugyanebben az évben a *Tábori prédikáció a török ellen*,⁴ majd pedig 1541-ben, Buda oszmán megszállásának évében a *Felhívás a török elleni imára*.⁵ Ebből a háromból jelen tanulmány első sorban a másodikra, a hadipredikációra helyezi a hangsúlyt. Luther ebben a munkában a keresztény (első sorban a német) katonasághoz intéz szózatot, eszkatologikus tartalmát pedig *Dániel próféta könyvének* hetedik fejezetére alapozza. Ez a fejezet Dániel azon látomását taglalja, amikor a tengerből négy vadállat jött elő (egy oroszlán sasszárnyakkal, egy medve a szájában három bordával, egy négyfejű-négyszárnyú párduc és végül egy felismerhetetlen „csodálatos, de igen erős” fenevad, amely vasfogaival falt és rágott). Mindegyik állat egy-egy országot/birodalmat jelképezett, azonban a negyedik lény különösen fontos volt, hisz tíz szarva mellé kinőtt egy újabb szarvacska, amely három másik vesztét okozta, emberi szemeket és száját növesztett. Ez a szarv, ahogy Dániel írta, „hadat viselt a szentek ellen és diadalmaskodott raj-

² HOUSLEY 2002: 135–136; IMRE 1995: 121–122; SZUROMI 2020: 26–27.

³ LUTHER 1529a.

⁴ LUTHER 1529b.

⁵ LUTHER 1541a.

tuk”, de egy Ősöreg, aki megérkezett, legyőzte a fenevadat, a többi vadállattól pedig elvették hatalmukat. „A negyedik vadállat — írja Dániel — egy negyedik ország lesz a földön, amely nagyobb lesz minden országnál [...]. Ennek az országnak a tíz szarva pedig tíz király lesz; űtánuk pedig egy másik támad, amely hatalmasabb lesz az előbbieknél és három királyt megaláz.” Ez a birodalom megalázza a szenteket is, de az ítélethozatalkor elveszik tőle hatalmát, őt pedig „összetiporják és mindörökre megsemmisítik”. Ezt követően eljön az örökké fennálló Mennyei Ország, amely a szenteké lesz és minden király a Magasságbelinek engedelmeskedik (Dán 7,2–14).

A Dánielnél olvasható sorokat Luther mindenekelőtt intésre használja:

„Aki most keresztény akar lenni, az emberelje meg magát Krisztusban, és a jövőben ne gondoljon a békére és a jó napokra. Az ilyen bú és jóslat ideje elérkezett, ugyanúgy, mint dacunké és vigaszunké Krisztus eljövételében, és megváltásunk sincs messze, hanem tüstént azt követi, majd hallani fogjuk. Éppen ezért tarts ki, és légy biztos, hogy a török biztosan az ördög utolsó és leggonoszabb csapása Krisztus ellen, amivel átszakítja a gátat. [...] Mert Dániel azt mondja (Dán 7,26), hogy a török után tüstént Isten ítélőszéke és a pokol kell, hogy következzenek.”⁶

Luther a maga szemszögéből azonosítja az állatok által jelképezett birodalmakat (asszír-babiloni; médek és perzsák; Nagy Sándor és a görögök), a negyedik fenevadként pedig a Római Birodalmat említi, amely „a legnagyobb, leghatalmasabb”, és ez lesz az utolsó birodalom, amire Dániel is rámutat.⁷ Olvasatában az Oszmán Birodalom ebből az utolsó fenevadból nőtt ki,⁸ emberi szemeit és Istent káromló száját pedig „Mohamed Koránjával” azonosítja, amellyel

„nemcsak megtagadja Krisztust, hanem egyenesen kiiktatja, és azt állítja, hogy Krisztusnál sokkal magasabb rendű és tiszteletre méltóbb Isten előtt, mint minden angyal, szent és teremtmény, és mint maga Krisztus, amint ez Koránjában világosan szerepel; és ezt a törökök nap mint nap dicsérik”⁹.

Luther azonban a negyedik vadállatból kinövő tíz szarvat nem egymást követő országoknak tartja, hanem a Római Birodalomhoz tartozó királyságoknak. Ezek közé tartozik szerinte: Spanyolország, Franciaország, Itália, Afrika, Egyiptom, Szíria, Ázsia, Görögország, Németország. A megjelenő szarvacska az olvasatában nem lehet más, mint „Mohamed, vagy a török”, mivel ez utólag érkezett meg, kezdetben kicsi volt, de a Római Birodalomból „kinöve” megdöntötte Egyiptomot, Görögországot és Ázsiát, emberi szemével és szájával pedig Istent káromolja, és az isteni törvény ellen cselekszik.¹⁰

⁶ LUTHER 1529b: 485.

⁷ LUTHER 1529b: 486–487.

⁸ „Éppen a Római Birodalom kellős közepén van, vagyis a római császár palotájában, Konstantinápolyban, amint azt a kis szarv jelenti a negyedik vadállat tíz szarva közt”. LUTHER 1529b: 489.

⁹ LUTHER 1529b: 489.

¹⁰ LUTHER 1529b: 489.

„Ő is megnőtt, és a Római Birodalomban három szarvat lökött ki, három országot foglalt el [...]. Azután a szultán és a szaracénok ezek közül a szarvak vagy országok közül kettőn belülré kerültek, Egyiptomban és Ázsiában, és ott is maradtak, és a mai napig ezekben élnek, és a harmadik szarvat, Görögországot nyerték el hozzá. Ilyesmit különben senki nem tett, és látjuk a szemünk előtt, mi történt; ez Mohamed birodalma, biztosan a kis szarv az.”¹¹

A török elbizakodottá vált katonai győzelmei miatt, olyannyira, hogy nem kételkednek abban, hogy legyőzik-e a keresztényeket, de abban sem, hogy az ő hitük az igaz, „a keresztényeké hamis, mivel Isten nekik olyan sok győzelmet ad és a keresztényeket elhagyja”¹². Mindez az oszmánokat különösen kegyetlenné, megátalkodottá és hatékonyá is tette, amit Luther kiemel prédikációjában, ugyanakkor Dánielt elemezve bizakodásra is talál okot, amelyet a katonaság számára is közvetíteni kíván. Az oszmánok elhozzák az utolsó háborút, ami saját bukásukhoz és a szentek birodalmának eljövételéhez fog vezetni. A „szarv háborújának”, ahogy Luther fogalmaz, addig kell tartania, amíg a látomásban olvasható Ősereg el nem jön ítélni.¹³ A végső háborút tehát isteni közbeavatkozás fogja eldönteni, az oszmánok veresége és teljes pusztulása pedig garantált.

A másik bizakodásra sarkalló tényező az oszmánok által eddig elfoglalt területekben rejlik. Luther szerint, mivel a török már megalázta Dániel jövendölésében megnevezett három királyt, így többet már nem tehet. Ez azt jelenti, hogy bár hatalmas pusztításokat okozott Magyarországon és Bécsnél, ez már csak az „utolsó karmolászása és csetepatéja” lehet, „Magyarországot és a német tartományokat megráncigálja ugyan”, de nem fogja bekebelezni területeiket, „nem birtokolja nyugodtan, ahogyan Ázsiát és Egyiptomot uralja”, további hadműveletei tehát nem lehetnek tartósan sikeresek, és az Oszmán Birodalom nem fog ötödik birodalomként felemelkedni, mert az azt jelenti, hogy Dániel tévedett, vagy hazudott.¹⁴ Mindkét lehetőség elképzelhetetlen. Az oszmánok bukása előtt azonban a harcok intenzívebbé válnak, hiszen a végítélet akkor jön el, amikor a leghatalmasabbak, legerősebbek, legfelkészültebbek, „vele szemben senki nem tud védekezni, sem neki ellenszegülni, és még sok ország meghódításával gondol”¹⁵. A szarvacska el fog pusztulni, ahogyan a jóslat is megmondta, ami Luther szerint az épp folyamatban lévő háborúban történik, amikor is az ereje teljében lévő Oszmán Birodalom elbukik, ami pedig Krisztus országának eljövételét jelenti (a *Heerpredigt* megjelenésének évében, tehát 1530-ban ostromolta sikertelenül Ferdinánd király serege Budát). Luther érveit tovább erősíti azzal, hogy az oszmánok a bibliai Góg és Magóg közül Gógtól és Góg országából (azaz Tatárföldről) származnak, akinek Európába való betöréséhez kötik a végidők eljöttét.¹⁶

Megjegyzendő, hogy az utolsó ítélet napjának közelségét újból megemlíti 1541-es, valamint 1542-es írásaiban, mindkét év ismeretes Buda elfoglalása és visszafoglalási kísérlete miatt.¹⁷ A *Vermahnung*-ban egyenesen olyan állapotokat ír le, mint ami az özönvizet megelőz-

¹¹ LUTHER 1529b: 487–488.

¹² LUTHER 1529b: 490.

¹³ LUTHER 1529b: 489.

¹⁴ LUTHER 1529b: 491–492.

¹⁵ LUTHER 1529b: 489.

¹⁶ LUTHER 1529b: 490–491.

¹⁷ LUTHER 1541a: 675–676.

hette. Ebben a kontextusban nem a háborús eseményeken volt a hangsúly, sokkal inkább a német területeken uralkodó káoszra és bűnökre, amiért az oszmán támadás méltó büntetés.

„Összefoglalva, majdnem úgy állunk és haladunk, mint az özönvíz előtt [...]. Mivel biztos vagyok benne, hogy ebben a föld nem javul, hanem szakadatlanul gyarapszik minden hóhortban, és így az utolsó hasadás is be fog következni, és egy ilyen ügyben nincs más vigasz és remény, mint hogy közel van az utolsó ítélet. Mert ez az egész annyira elterjed mindenütt, hogy Isten nem tűrheti majd tovább.”

Hozzáteszi, hogy az istenfélésre visszatért keresztény közösségnek azonban sem a török, sem az ördög nem árthat. Luther — bár Magyarországgal szemben több bírálatot megfogalmazott — a végidőket elhozó háborúban sorsközösséget vélt felfedezni a Magyar Királyság és a Német-római Birodalom között. Bűneik, amiért Isten rájuk küldte a törököt, lényegében azonosak, ám megpróbáltatásuk mindössze ennyi: bűnhődés. Bekebelezés nem várhat rájuk, ám a földjeiken vívott nagy háború harcaiban kell megtisztulniuk, hogy aztán immár igaz keresztényként a bibliai világcsászárként is elképzelt V. Károly összeurópai seregének szerves részévé válva megvívhassák a végső csatát.¹⁸

Dániel látomásának elemzése és a végső háborúval kapcsolatos gondolatainak kifejtése után Luther a *Heerpredigt* következő fő tematikai egységét a keresztény katonák lelkiismeretének megnyugtatóra szánja, főleg abban a kérdésben, hogy keresztényként tiszta lelkiismerettel katonáskodhat-e az ember. Luther érve, hogy Szent Móric és más katonáskodó szentek esetében is nem keresztényekként vonultak harcba, hanem alattvalóként, egy uralkodó szolgálatában. Az uralkodó és feljebbvaló iránti engedelmség erkölcsös magatartásra vall, különösen, ha a török ellen kell hadba vonulni, akiket „Isten ellenségeiként halálra és poklra ítelt”¹⁹. Éppen ezért a katonaságnak azt mondja, hogy ha

„feljebbvalód azt parancsolja neked, hogy ezt az ítéletet hajtsd végre a törökön, és most öklöd és kopjád Isten ökle és kopjája, és ez azt jelenti, hogy Isten, a legnagyobb úr hóhérja vagy bakója vagy, az ő nagy, átkozott ellenségével szemben”²⁰

Ugyanakkor amennyiben a katona harcban esik el, úgy nyugtassa meg a tudat, hogy keresztényként hal meg, és – különösen, ha a török, azaz Isten és a kereszténység ellensége elleni küzdelemben esik el – éppen ezért üdvössége gyakorlatilag biztosra vehető.²¹

Luther fentebb említett későbbi munkájában, az 1541-es *Intés imára a törökök ellen* (*Ver-mahnung zum Gebet wider den Türken*) ugyancsak apokaliptikus hangnemben szól mind a katonasághoz, mind a katonák lelki gondozását végző tábori prédikátorokhoz. Meglátása sze-

¹⁸ BALDWIN 1995: 193–201; IMRE 1995: 121–122.

¹⁹ LUTHER 1529b: 493–494.

²⁰ LUTHER 1529b: 493–494.

²¹ „Ha azonban megtörténne, hogy ledőf vagy agyonüt téged; hogy tudnál tisztességesebb halált halni úgy, hogy egyébként keresztény vagy? Mert hát először is ott van Dániel, aki szentet csinál belőled azzal, hogy azt mondja, a török Isten szentjei ellen harcol, ami a török és az ördög oldalán veszélyt jelent, hogy gyilkosként csupán ártatlan és szent vért ont, és annyi szent mártírt teremt, ahány embert a mi oldalunkon agyoncsap.” LUTHER 1529b: 494.

rint rá kell bírni a vad, féktelen és nyersnek nevezett zsoldosokat is, hogy minden megpróbáltatásuk és zabolátlanságuk ellenére imádkozzanak, ahogy a római császárok keresztény katonái is imádkoztak csata előtt, „mert tudniuk kell, hogy a mi küzdelmünk nem a test és a vér ellen folyik (Ef 6,12), hanem a pokolban lévő Sátán ellen harcolunk”²². Ezzel lényegében a török elleni harc sikeréhez is szükséges lelki megtisztulásának, azaz a „belső török” legyőzésének gondolatát hangsúlyozza, ami kiemelten fontos volt saját narratívájában.²³

Az utolsó ítélet közelségét Luther kortársa és támogatója, Adreas Osiander is hasonlóképpen kiemeli 1542-es *A török elleni tanítás (Unterricht wider den Türken)* című munkájában: az emberek bűnei miatt Isten haragjában rájuk szabadította a törököt, szerencsét és győzelmek sorozatát engedve nekik, az emberiség pedig immár az utolsó időkben élnek.²⁴ Osiander Lutherhoz, Melanchthonhoz, Justus Jonashoz és Veit Dietrichhez hasonlóan *Dániel könyvének* hetedik fejezetére építi a világvégevárással kapcsolatos nézeteit. Habár utóbb említett szerzők nem írnak olyan mélységben az utolsó háborúról, ahogyan azt Luther tette, mégis a végidők közelségét és annak az oszmánokhoz való kötését illetően egyetértés mutatkozik köztük.²⁵

Az utolsó háború a magyarországi apokaliptikában

A lutheri hasonlattal párhuzamba állítható Benczédi Székely István erdélyi evangélikus reformátor és történetíró gondolatmenete, amely a dánieli jóslatot magyar közegbe is beültette. Munkájában ugyanazt a négy birodalmat említi, mint Luther, szintén megerősítve azt a hagyományos tézist, hogy a Római Birodalom az utolsó ítéletig fennáll (a *translatio imperii Romani*-nak köszönhetően). Benczédi azonban úgy látta, hogy a Róma egyik örökösének számító Konstantinápoly elfoglalása után a török a nyugati örökösnek mondott Német-római Birodalmat is meg fogja rontani, ami maga után vonja az utolsó ítélet napját. Mindemellett megjegyzi, hogy Magyarország „immár ne várjon olyan szabad birodalmat, kibe eddiglen élt.”

A mohácsi csatával és Buda elestével a Magyar Királyság és annak sorsa ugyancsak részét képezte a közép-európai apokaliptikus narratíváknak. A 16. században szintén népszerű querelák között is találunk utalásokat a végítéletre és a végső háborúra. A körmöcbányai születésű humanista, Paulus Rubigallus 1537-ben megjelent *Querela Pannoniae ad Germaniam (Pannónia siralma Germániának)* című művében nem a szó szoros értelmében vett armageddoni összecsapásra buzdít. Európa keresztény hatalmainak katonai segítségnyújtásáról beszél az oszmán veszedelem megtöréséért (bajorok, svédek, harcos franciák, helvétek, belgák, frízek, hős csehek) és hogy már csak a „nővér”, a Német-római Császárság csatlakozására van szükség, hogy mindez megvalósulhasson. Ennél lényegesen felismerhetőbb dánieli hatásokkal bír Georgius Sabinus,²⁶ aki heroidájában (*Germania ad Regem Ferdinandum*) Ferdinánd királyhoz címezve azt írja:

²² LUTHER 1541a: 680–681.

²³ HOUSLEY 2002: 138–150; PÉTER 1985: 489–491.

²⁴ OSIANDER 1542: 475.

²⁵ GRANADA 2022: 315–319.

²⁶ Más néven Georg Schuler.

„Hát ez a szörnyű faj már megjött, ő a török had, Mondják, hadba vonul, Isten a célja megint. Ezt a fejet kell végre leverned, törd le a szarvát, Hadd múljon ki e szörny földön a lábad előtt. Rajta, király, nosza, bátran szállj ki a harci mezőre, És te hitetlen nép, végre lakolj, te török!”²⁷

Sabinus idézett költeményét megtalálhatjuk Philipp Melanchthon 1529-es *Danielis enarratio. Praefatio ad Regem Ferdinandum* című írásában, amely reprezentatív módon szemlélteti, hogy a korszak meghatározó gondolkodói és reformátorai egymást megerősítve összekötötték az oszmán hódítást, a magyarországi és ausztriai harcokat *Dániel könyvének* jóslatával és az utolsó ítéletet elhozó háború közeledtével.

Értelmezések a Jelenések könyve alapján

Az armageddoni narratíva másik fontos eleme a *Jelenések könyvében* elhangzó jóslat. Ennek fő szereplője az Antikrisztus, illetve a vörös sárkány: mindkettővel egyaránt azonosították az oszmánokat, Mohamed prófétát, illetve magát az iszlámot. A török tehát mint Antikrisztus, egyesül a bestiával és a hamis prófétával, majd az uralma alá hajtottak hadával megküzd a mennyei seregekkel (Jel 12,7–16,18). Egyes korabeli értelmezések szerint az oszmánok alkották Antikrisztus fizikai részét, míg (felekezettől függő nézeteknek megfelelően) a pápa, vagy Luther jelentette annak lelki részét. A végső háborúban maga Isten fog beavatkozni, aki vereséget mér a fenevadra és ezer évre leláncolja, elhozva Krisztus királyságát. A 16–17. századi írott, de még inkább a képi forrásokban több esetben is találkozunk az oszmánok sárkányként, fenevadként való megjelenítésével.

A sárkányábrázolás többször megtalálható az I. Miksa német-római császárnak készített imakönyvben, amely a török elleni keresztes háborút támogató uralkodó szellemiségének megfelelő tartalommal és motívumokkal rendelkezett. A könyvben Szent György megjelenítése mellett Szent Borbála és Szent Sebestyén ábrázolásainál is megjelenik a sárkány.²⁸ A sárkány alakja ugyancsak törökellenes kontextusban jelenik meg azokon az allegorikus illusztrációkon, amelyek az oszmánok felett aratott jelentősebb katonai győzelmek kapcsán születtek, úgy, mint Martino Rota az 1571-es lepantói csatáról megemlékező alkotásán, amelyen egy sárkány hátán ülő török alak látható, mögötte az őket ösztökélő ördöggel, egy másikon pedig a császári sas és Szent Márk oroszlanja néz szembe az oszmán sárkánnyal.²⁹ A tizenöt éves háború idejéből hasonló elemeket tartalmazó képeket találhatunk Hans von Aachen festményein, ahol a legyőzött, megcsonkított sárkány is előkerül. Erre jó példa az 1603-as brassói csatának emléket állító alkotása, amelynek közepén az oszmánoktól zsákmányolt hadilobogók láthatók Székely Mózes erdélyi fejedelem lándzsára tűzött fejével, tövében pedig az odaláncolt hétfejű sárkány ül, amelynek négy fejét már levágták. Ez a motívum újra aktualitását nyeri az oszmánok elleni harc 1660-as évekbeli fellángolásakor. Rost Jakab és Bartholomäus Kilian 1665-ös festményén I. Lipót német-római császár és magyar király alakjának lábánál a két római hadisten, Mars

²⁷ Magyarra fordította: Csonka Ferenc, idézi: IMRE 1995: 34–36; GRANADA 2022: 320.

²⁸ FÜSSEL 2005: 9–26.

²⁹ GALAVICS 1986: 16–18.

és Bellona által lefogott hétfejű sárkányt egy koronás oroszlán marcangolja. Gerard Hoet 1672-es festményén már maga Lipót az, aki az elpusztult sárkányon tapos.³⁰ A fenti néhány képzőművészeti példa jól mutatja a korabeli apokaliptika jelentőségét katolikus oldalon is, valamint Lipót esetében azt, hogyan helyezkedett el a végső háború várása és az oszmánok, azaz az Antikrisztus vereségéhez hozzájáruló utolsó világcsászár-jóslat a Habsburg udvari propagandában. Az oszmánok felett aratott 1683-as kahlenbergi diadal és a magyarországi visszafoglaló háborúk sikereinek következtében a sárkány képe fokozatosan módosult: a méreteiben a korábbi példákhoz képest is elsatnyult lényt legtöbbször halott, ernyedtt állapotában ábrázolták, helyét pedig végül átvette a legyőzött, lemeztelenített török emberalakos képe.³¹

Az európai apokaliptikus várakozás 1660-as évekbeli felerősödése egyaránt volt köszönhető a *Jelenések könyvében* a fenevad számával átfedésbe kerülő 1666-os év közeledésének és vele egy időben a Porta felerősödött katonai aktivitásának. Magyarország és Erdély területe hosszú évek után, 1661 és 1664 között újra aktív hadszíntérré vált. Johann Andreas Thielemann az 1664-ben megjelent *Scrutinium Prophetico Gogiticum* című munkájában³² például az 1663-as évet jelölte meg az utolsó hét éves ciklus kezdetének (Érsekújvár elestének évében), a végétélet eljövételét pedig 1670-re tette.³³ Az oszmánokat hasonló kontextusban elhelyező munkák azonban a század második felében egyre ritkábbá váltak.

Az Armageddon-várások hanyatlása a 17. században — Konklúziók

Az armageddoni háborúval kapcsolatos várakozások talán leglátványosabb módon 1683-ban látszódtak megvalósulni:³⁴ Bécs ellen egy közel 150 000 főre becsült oszmán sereg indult meg (soraikban a birodalom szinte minden népe, vazallusa és szövetségese képviseltette magát). Egyes korabeli leírások és az ostromhoz kapcsolódó kulturális emlékezet ezt a létszámot gyakran 2-300 000 főre is tette,³⁵ amit azonban a későbbi kutatások cáfoltak. Domokos György és Ágoston Gábor számításai nagyjából 90 000 főre teszik a támadók létszámát (ebből magában a kahlenbergi csatában pedig közel 50 000 fő vett részt).³⁶ Velük szemben a szintén soknemzetiségű keresztény had, amely állt többek között németekből (például bajorokból, szászokból, svábokból), osztrákokból, lengyelekből, litvánokból, csehekből és kis mennyiségben magyarokból, nagyjából 75–80 000 emberből szerveződött, melyhez még hozzáadható a várost védő, az ostrom elején 12–16 000 főnyi katonaság maradéka (a kahlenbergi csata napjáig a védősereg közel kétharmadát elvesztette).³⁷ Összehasonlításképpen Bécs összlakossága a 18. század második felében is mindössze 200 000 fő körül mozoghatott. Az itt összegyűlő, népek és nyelvek sokaságát képező embertömeg valóban a keresztény és iszlám világ döntő összeclapásaként

³⁰ GALAVICS 1986: 36–41.

³¹ GALAVICS 1986: 36–41.

³² Egyik eredeti példánya elérhető a Regensburgi Állami Könyvtárban, jelzete. 999/4Hist.pol.92b.

³³ THIELEMANN 1664: 7.

³⁴ VELIMIROVIC—VELIMIROVIC 1989: 818–820.

³⁵ Sobieski III. János lengyel–litván uralkodó XI. Ince pápának írt jelentése például 180 000 főt említ: BULIFON 1698: 177 [Epist. 138–1].

³⁶ ÁGOSTON 2022: 435–346; DOMOKOS 2020: 406–407.

³⁷ DOMOKOS 2020: 406–407.

tárulhatott a korabeli szemtanúk elé. Kara Musztafa nagyvezír vereségével az apokaliptikus összecsapásról szóló jóslatok is apránként erejüket veszítették, ennek egyik fő oka, hogy mind *Dániel próféta*, mind a *Jelenések könyve* szerint magának Istennek kellett volna megsemmisítenie a támadó oszmán hadat.³⁸

Az eddig bemutatott példák alapján megállapíthatjuk, hogy bár az oszmánokat mind a katolikus, mind a protestáns fél apokaliptikus ellenségként látta, a protestáns oldalon nagyobb hangsúly került az utolsó ítélet eljövételének és a végső csatának írott bemutatására (akár a querelák esetében, akár a hadiprédikációk írott kiadásában, akár Luther elmékedéseiben), míg a katolikusok körében egyre jelentősebb súlypont került ennek a képi bemutatására, valamint a katolikus császári udvari propagandájával való kombinálására. Míg a protestáns (többségében evangélikus) apokaliptika ezen formája a 17. század derekára alábbhagy, addig a Szent Liga háborújának idejére, tehát a század utolsó két évtizedére katolikus közegben jelentősen megugrott ennek a reprezentációja. Külön érdekes nemcsak a Magyarországnak tulajdonított potenciális szerepvállalás a végső háborúban, hanem a német-római császár kiemelt szerepe ennek összehangolásában, kivitelezésében. Ez látható már a 15. században, majd előtérbe kerül V. Károly mint világcsászár esetében (felekezettől függetlenül, így mindez egyben egy újabb találkozási pontot jelentett az oszmánellenes katolikus és protestáns narratívában), majd pedig az udvari reprezentáció és propaganda színterén beteljesedett Lipót császár személyében.

Felhasznált irodalom

FORRÁSOK

BULIFON, Antonio

1698 *Lettere memorabili*. Vol. 1. [Epist. 138-1].

LUTHER, Martin

1529a *Eine Heerpredigt widder den Türcken*. Wittenberg.

1529b *Vom Kriege widder den Türcken*. Wittenberg.

1541a *Vermanunge zum Gepet wider den Türcken*. Nürnberg.

THIELEMANN, Johann Andreas

1664 *Scrutinium Prophetico Gothicum*. Lipcse.

FORRÁSKIADVÁNY

LUTHER Márton

2019a Tábori prédikáció a török ellen. In CSEPREGI Zoltán (szerk.), *Luther válogatott művei*, IV. Budapest: Luther Kiadó, 479–515.

2019b Intés imára a törökök ellen. In CSEPREGI Zoltán (szerk.), *Luther válogatott művei*, IV. Budapest: Luther Kiadó, 667–691.

³⁸ Mindezek ismeretében azonban Sobieski jól ismert idézete („*Venimus, vidimus, Deus vicit*”, azaz „Jöttünk, láttunk, Isten győzött”) érdekes mögöttes tartalommal rendelkezhet: BULIFON 1698: 177.

OSIANDER, Andreas

- 1988 Unterricht und vermanung, wie man wider den Türcken peten und streyten soll. In Müller, Gerhard — Seebass, Gottfried (Hrsg.), *Andreas Osiander d. Ä. Gesamtausgabe* VII. Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus.

SZAKIRODALOM

ÁGOSTON Gábor

- 2022 *Az oszmán hódítás és Európa*. Budapest: Rubicon Intézet.

BALDWIN, John T.

- 1995 Luther's Eschatological Appraisal of the Turkish Threat in Eine Heerpredigt Wider Den Türken. *Andrews University Seminar Studies* 33/2, 185–202.

DOMOKOS György

- 2020 A törökellenes visszafoglaló háború (1683–1699). In MÉSZÁROS Kálmán (szerk.), *Magyarország Hadtörténete II. Az oszmán hódítás kora (1526–1718)*. Budapest: Zrínyi, 406–446.

FÜSSEL, Stephan

- 2005 Die Funktionalisierung der „Türkenfurcht“ in der Propaganda Kaiser Maximilians I. In FUCHS, Franz (Hrsg.), *Osmanische Expansion und europäischer Humanismus*. Wiesbaden: Duncker und Humblot, 9–26.

GALAVICS Géza

- 1986 *Kössüink kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.

GOFFMAN, Daniel

- 2002 *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

GRANADA, Miguel Ángel

- 2022 Andreas Osiander's Eschatology: From the Nürnberger Ratschlag (1524) to the Coniecturae de ultimis temporibus ac de fine mundi (1544). In MEHL, Édouard — TROTTMANN, Christian (éd.), *Histoire de la fin des temps. Les mutations du discours eschatologique: Moyen Âge, Renaissance, Temps modernes, sous la direction*. Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg, 303–331.

HOUSLEY, Norman

- 2002 *Religious Warfare in Europe 1400–1536*. Oxford: Oxford University Press.

IMRE Mihály

- 1995 „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae-toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Nyomda.

ŐZE Sándor

- 2015 *Apocalypticism in Early Reformation Hungary*. Budapest—Lipscse: Magyar Napló.

PACH Zsigmond Pál (szerk.)

1985 *Magyarország története 1526–1686*, I. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SZUROMI Kristóf

2020 *Vérebek, barbárok, szamaritánusok. Az oszmánkép változatai a 16–17. századi Európában*. Budapest: Szent István Társulat.

VELIMIROVIC, Boris — VELIMIROVIC, Helga

1989 Plague in Vienna. *Reviews of Infectious Diseases* 11/5, 808–826.